

Володимир Газін
Кам'янець-Подільський

ЛИТОВСЬКИЙ ЧИННИК У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ МІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ У 1654–1667 рр.

У статті аналізується роль литовського чинника (військове протистояння на території Литви, боротьба за прихильність з боку литовської еліти, розгляд питання приналежності литовських територій під час польсько-російських переговорів) в ході суперництва Москви та Варшави в період 1654–1667 рр.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Москва, Варшава, еліта, переговори.

В статье анализируется роль литовского фактора (военное противостояние на территории Литвы, борьба за благосклонность со стороны литовской элиты, рассмотрение вопроса принадлежности литовских территорий во время польско-российских переговоров) в ходе соперничества Москвы и Варшавы в период 1654–1667 гг.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Москва, Варшава, элита, переговоры.

The article deals with the role of the Lithuanian factor (military opposition in the territory of Lithuania, fight for favor is analyzed from the Lithuanian elite, consideration of a question of accessory of the Lithuanian territories during the Polish-Russian negotiations) during rivalry of Moscow and Warsaw during 1654–1667.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Moscow, Warsaw, elite, negotiations.

У ході польсько-російської війни 1654–1667 рр., яка фактично була боротьбою за першість в Центральній Європі, в епіцентрі військово-політичних подій опинилися литовські землі. Роль Литви визначалася не лише тим, що лівові частка збройного протистояння відбувалася власне на її території, а й тим, що фактично як перебіг військових дій, так і політична боротьба між Московією та Варшавою в значній мірі виявилися пов'язаними з позицією литовської еліти (шляхетсько-магнатських кіл Великого князівства Литовського). При цьому і польське керівництво, і царські урядовці змушені були, по-перше, рахуватися з позицією литовців, а, по-друге, весь час намагалися залучити їх на свій бік з метою покращення своїх позицій по відношенню до суперника.

З самого початку російсько-польської війни 1654–1667 рр. події розвивалися вкрай невдало для керівництва Речі Посполитої. Уже до кінця

1654 р. московські війська відвоювали значну територію колишніх московських земель та зайняли Білорусію. Окремі загони царських військ активно діяли в межах литовських територій.

Переможний поступ Москви продовжився в 1655 р. Здійснюючи наступ на власне литовські землі цар поширив свою владу на 26 литовських міст, що піддалися добровільно та 68 підкорив силою зброї. 30 грудня¹ Алексей Михайлович видав маніфест про прийняття навіки всього Литовського князівства у своє підданство «згідно їх чолобитної». 3 вересня 1655 р. було видано царський указ, згідно якого після здобуття російськими військами «...предків наших государевих, великих государів, князів російських, Великого князівства Литовського стольне місто Вільну», а також після того як «...Війська Запорозького гетьман Богдан Хмельницький зі всім Військом Запорозьким польського ж короля міста у Волині та по Поділля здобули», наказувалося царський титул писати «...великим князем литовським і Білої Росії, і Волинським, і Подільським»².

Завоювання більшої частини Великого князівства Литовського, з одного боку, було значним кроком Москви в сенсі реалізації програми «збирання руських земель» та окреслило відчутну її перевагу над Варшавою, проте з другого – спровокувало загострення стосунків, а відтак і зіткнення з Швецією, яка не бажала посилення позицій Москви в прибалтійському регіоні та виходу її на узбережжя Балтики.

Склалася ситуація, коли саме військово-політичні події в Литві стали одним з вирішальних чинників (поряд з українськими подіями) що визначав розвиток протистояння між Московією, Варшавою та Стокгольмом. Він проявлявся в декількох напрямках.

По-перше, і надалі в ході війни протиборствуючі сторони великі надії покладали на військові кампанії у межах ВКЛ, в ході яких Москва намагалася закріпити свої початкові успіхи й назавжди утвердитися на цих землях, а Варшава прагнула звільнити Литву з під московської окупації. Окрім того активні військові дії мали забезпечити сторонам перевагу в ході мирних переговорів, які з перервами тривали протягом всієї війни.

Серед найпомітніших військових акцій, що відбувалися саме на литовських землях, окрім військових кампаній 1654–1655 рр., можна назвати битву в районі села Варки (8 жовтня 1658 р.), в ході якої московські війська під командуванням князя Ю. Долгорукого завдали поразки війську В. Гонсевського. При цьому сам польний гетьман потрапив в по-

¹ Усі дати подаються за старим стилем.

² Акты Московскаго государства, изданные Императорскою академією наукъ. – Т. II. Разрядный приказ. Московскій стол 1635–1659. – СПб. Тип. Императорской академіи наукъ, 1894. – С. 432.

лон³. На думку З. Вуйціка, битва під Варкою ознаменувала завершення польсько-російського перемир'я, започаткованого Віленськими переговорами 1656 р.⁴

Активізацією військових дій в Литві позначився 1660 р. Якщо в січні у результаті успішних дій 30-тисячного московського війська під командуванням Хованського було здобуто Брест і завдано поразки польським відділам Полубінського, Обуховича та Огнінського⁵, то вже влітку 1660 р. удача була на боці польських та литовських військ. 17 червня 1660 р. поблизу селища Полонка відбулася битва між росіянами на чолі з воєводою Хованським та польськими військами Павла Сапєги, Чарнецького, Полубінського та Кмітіча. Російські війська зазнали нищівної поразки, воєвода князь Семен Щербатий потрапив в полон, були поранені сини Хованського та воєвода Змеєв. Сам Хованський врятувався втечею до Полоцька⁶. У вересні-жовтні 1660 р. відбулася відома битва на р. Бася, в ході якої 25-тисячне військо князя Долгорукого зазнало поразки від об'єднаних сил П. Сапєги та С. Чарнецького⁷. Вказані перемоги, на ряду з розгромом російських військ Шереметьєва під Чудновим в жовтні 1660 р., окреслили загальну перевагу поляків над росіянами на кінець 1660 р. та мали вплив на перебіг військово-політичного протистояння між Варшавою та Москвою на період 1661–1662 рр.

У ході військової кампанії Яна Казимира в 1663–1664 рр., коли основний удар польсько-татарських військ було спрямовано на Лівобережну Україну, наступ допоміжних сил під командуванням М. Паца відбувався саме в Литві.

Надалі військові дії на території Великого князівства Литовського велися з метою створення відповідного фону для проведення російсько-польських мирних переговорів. Зокрема, коли в 1664 р. під час роботи посольської комісії в Дуровичах перемовини зайшли в глухий кут, росіяни

³ Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazjana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznań: Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. – Т. 2. – С. 19; *Соловьев С. М.* Сочинения. В 18 кн. – Кн. VI. – Т. 11–12. История России с древнейших времен / Отв. ред.: О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – М.: Мысль, 1990. – С. 44.

⁴ *Wójcik Z.* Traktat andruszowski i jego geneza. – Warszawa: PWN, 1959. – С. 35.

⁵ Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. 2. – С. 65.

⁶ Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. 2. – С. 67–70; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Кн. VI. – Т. 11–12. – С. 81–82.

⁷ Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ (Далі – ПВК). – К.: Университетская типографія, 1859. – Т. 4. – Р. 3. – С. 61–64; Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. 2. – С. 74–77.

вдалися до старої випробуваної тактики – військової демонстрації, яка саме була проведена в межах ВКЛ. Було надіслано розпорядження князю Якову Черкаському, щоб той з метою залякування противника з 30-тисячним військом виступив зі Смоленська в район Орші. Також проти литовців були сконцентровані сили, що нараховували близько 50 тис. чол. Уже 1 серпня ці війська демонстративно виступили проти війська Великого князівства Литовського.

Другим напрямком, в якому проявилася дія литовського чинника в ході російсько-польської війни 1654–1667 рр., була боротьба між супротивниками за підтримку з боку литовської еліти.

З самого початку військової кампанії для закріплення своїх перемог та привернення литовського та білоруського населення (особливо шляхти) на окупованих Московією землях на свою сторону московське керівництво намагалося створити максимально позитивний образ царя як такого собі доброго правителя, що веде справедливу війну проти «зрадливого та безчесного» польського короля у відповідь на його образи. Ставилося завдання продемонструвати максимально прихильне ставлення до населення Литви та Білорусі. Царськими указами московським воякам заборонялося вбивати й брати полон, а також палити містечка та села на захопленій території⁸. На адресу місцевої шляхти, міщан та посполитих направляються звернення, в яких їх закликали «...щоб вони нашої государевої милості пошукали, нам, великому государеві, били чолом і вірно по святій та непорочній євангельській заповіді Господній дали». За це шляхті обіцялося надання царських грамот на їх бувші маєтності «з червоними печатками». Тим же шляхтичам, хто поступить на царську службу й викаже свою старанність, обіцялося надання нових маєтностей, міщанам – право безкоштовної торгівлі, а посполитим – різноманітні пільги⁹.

Завдання примусити якомога більшу частину литовської шляхти та магнатерії присягнути на вірність царю та визнати своє підданство Московській державі розглядалося як важливий елемент включення литовських територій до царських володінь. Так уже 20 серпня 1655 р. до литовських гетьманів Я. Радзивіла та В. Гонсевського та біскупа Є. Тишкевича в табір, що розташовувався в Кейданах, прибув царський гонець окольничий Васілій Ліхареv з пропозицією прийняти підданство царя. При цьому в царському листі зазначалося, що в разі згоди литовські вельможі будуть наділені царським «...жалуванням більше королівського вдвічі і втричі». А в розмові з Радзивілом царський посланець говорив: «Коли ти бажаєш бути віленським воєводою, і ти пошукай государевої милості до себе і

⁸ Акты Московскаго государства. – Т. 2. – С. 434.

⁹ Там само. – С. 445.

будь в підданстві у государя нашого. І государ тебе пожалує, учинить тебе великим гетьманом ВКЛ, віленським воєводою, а також пожалує тебе государ всіма твоїми маєтностями. А зверх того пожалує тебе государ своїм великим царським жалуванням, не лише гетьманством, і високою своєю царською милістю пожалує»¹⁰. Фактично маємо прямий підкуп представників литовської верхівки.

Спроби підкупу литовської еліти продовжилися під час розмов з посланцями литовських гетьманів старостою росенським Станіславом Вінцентом Ордою та хорунжим панцерної хоругви В. Гонсевського Стефаном Францишеком Медекшею¹¹. Так, було надіслано спеціальне царське розпорядження наділити тих щедрим жалуванням (дати Орді та Медекші по сороку соболів), а Радзивілу та Гонсевському відіслати листи, а також дві жалувані грамоти, два сорока соболів та сорок в 60 карбованців і сорок в 50 карбованців. При цьому говорилося: «Якщо вони почнуть нам, Великому Государю, служити, і службу свою покажуть, і присягу вчинять, і ми, Великий Государ, пожалуємо їх нашим, государевим, милостивим жалуванням, свої, государеві очі бачити накажемо»¹².

Зерна щедрості, посіяні московським керівництвом, знайшли сприятливий ґрунт. Як відзначав князь Черкаській, литовські посланці надзвичайно зраділи подарункам і заявили про готовність служити царю і навіть запропонували воєводі порадити царю надіслати грамоти «з милостивим словом» старості жмудському Эжи Глебовичу та шляхті. Сам Орда говорив, що «почне говорити кому він вірить таємним звичаєм». С. Медекша, в свою чергу, наголосив, що царська милість до Глебовича потягне підпорядкування всього Жмудського староства, яке «багатолюдне й багате»¹³.

Невдовзі були надіслані відповідні грамоти до жмудського старости Глебовича та шляхти, в яких містилися обіцянки в разі їх присяги царю надати жалувані грамоти на всі їхні маєтності, не порушувати шляхетські права й вольності¹⁴. Самі ж литовські посланці В. Орда й С. Медекша отримали наказ всіма силами привертати литовську шляхту на бік Москви та переконувати її у необхідності прийняття зверхності царя¹⁵. Об'єктом дії московської політики стали представники литовських шляхетських кіл, які або були незадоволені саме прошведською політикою вищих можно-

¹⁰ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656): Документы, исследование. – М.: Наука, 1994. – С. 23–25.

¹¹ Там само. – С. 34; Бантиш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 3. – М., 1897. – С. 129.

¹² Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... – С. 35–36.

¹³ Там само. – С. 39–40.

¹⁴ Там само. – С. 40–42.

¹⁵ Там само. – С. 43.

владців (великим литовським гетьманом Я. Радзивіллою було укладено угоду про унію з Швецією), або прагнули, зайнявши діаметрально протилежну позицію, потіснити їх на верхівці влади ВКЛ, або просто могли спокуситися обіцяними царем подачками.

Зокрема, особливі зусилля в Москві спрямували на те, щоб залучити на службу польного литовського гетьмана В. Гонсевського (враховувалась наявність суперечностей останнього з іншими представниками литовської верхівки). Відтак спеціально для переговорів з ним було відправлено Ф. Ртіщева.

У відповідь на московські грамоти в жовтні 1655 р. до царських воевод прибув посланець ошмянського старости Адама Саковича шляхтич Павло Роля, який представив пункти, на основі яких литовська шляхта погоджувалася прийняти підданство московського царя. Вони стосувалися захисту прав католиків та католицької церкви в Литві, зрівняння в правах литовського населення і «народу московського», дозволу скликати сеймові з'їзди литовської шляхти та мати своє представництво в боярській думі. Також мова йшла про повернення литовській шляхті її маєтків та гарантії, що шляхетське ополчення не буде використовуватися далеко за межами Литви.

А 26 листопада 1655 р. шляхта вілкомирського, упітського й жмудського повітів під начальством Якова Кунцевича підписала угоду з воеводою Семеном Урусовим, яка передбачала її підданство московському царю на основі збереження всіх шляхетських вольностей, повернення маєтків та гарантування прав католицької церкви¹⁶.

Слід сказати, що поширення промосковських настроїв серед литовської еліти значною мірою було пов'язане з деякою зміною ставлення московського керівництва до Литви. Так, якщо на початку кампанії воно займало жорстку позицію і відкидало будь-які розмови про поступки литовцям, то тепер, з огляду дрейф частини литовської знаті в бік Швеції, дії Москви стали більш гнучкими. Це вселяло надії в литовців, що вони зможуть у стосунках з Москвою зберегти свої права і привілеї. Головне, про що йшлося в цей момент, – це зупинити наступ московських військ, а фактично, не допустити того, щоб бути розчавленими між Швецією та Москвою. Також далися взнаки царські обіцянки литовській шляхті, на які не скупилася московська влада. Здійснювався простий підкуп литовської еліти, апелювання до її особистих та групових інтересів. Звичайно, в умовах наступу московських військ, розколу в середовищі вищих литовських урядовців, нездатності польського короля захистити землі Речі

¹⁶ Там само. – С. 103–105.

Посполитої від московської та шведської агресії, царська милість знаходила поживний ґрунт.

Подібні спроби заручитися підтримкою з боку литовської еліти спостерігалися в політиці московського керівництва і надалі. Зокрема, це яскраво проявилось в період, коли Москва намагалася змусити короля та верхівку Речі Посполитої до реалізації на практиці Віленської угоди 1656 р., яка передбачала обрання царя на польський престол.

У Москві були добре обізнані стосовно існуючих суперечностей між керівництвом Корони та Литви. Хоча й значна частина литовської шляхти та магнатерії й не підтримала курс Радзивілів на розрив Литви з Польщею та укладення союзу з Швецією, проте сам цей конфлікт засвідчив існування значних розбіжностей між поляками та литовцями. Можливо Сапега та Гонсевський і не були настільки радикальні як Радзивіли, проте в багатьох питаннях вони займали відмінну позицію в порівнянні з керівництвом Корони. Також, з огляду на значні розорення литовських та білоруських земель у ході воєнних кампаній 1654–1656 рр. та той факт, що значна частина ВКЛ опинилася під московською окупацією, від чого постраждали як мешканці міст та сіл, так і власники маєтків, саме литовська шляхта ще з часів віленських переговорів виступала найактивнішим прихильником ідеї мирного розв'язання польсько-російського конфлікту. Вона будь-що прагнула зберегти у власності свої маєтності. При цьому частина литовської та білоруської шляхти зайняла відкрито колаборантські позиції. За відповідні «царські ласки» вона готова була поступити на царську службу й визнати зверхність московського монарха.

Насамкінець, третім фактором, яким активно намагалось скористатися московське керівництво у своїй політиці, спрямованій на литовську шляхту, був звичайнісінький підкуп. Москва не скупилася на обіцянки, подарунки, хабарі з метою отримати сприяння з боку знатних литовців.

Отже, ще восени 1656 р. Москва активізує «обробку» литовської еліти. Так, уже невдовзі після підписання Віленської угоди, 4 листопада 1656 р. царем було направлено стольника Артемона Матвєєва і піддячого Первільєва до литовського гетьмана В. Гонсевського з метою переконати того, щоб на сеймі «доставив російському государю польську корону». Зазначимо, що ще до цього польний литовський гетьман неодноразово заявляв про свою прихильність до царя і давав цінні поради щодо політики стосовно Польщі¹⁷. Відповідно, у розмові з посланцями російського мо-

¹⁷ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 79. – Сношения России с Польшей 1656 г. – Д. 25. – Л. 14–16.; *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. / Б. Н. Флоря // *Русская и украинская дипломатия в международных сношениях в Европе середины XVII века.* – М.: Гуманитарий, 2007. – С. 211.

нарха Гонсевський вкотре їх завірив у своїй прихильності, а також, зокрема, порадив одружити царевича Алексея на королівській племінниці¹⁸.

Позитивні наслідки зусиль російського керівництва проявилися вже в тому, що невдовзі після вказаних дипломатичних акцій, до Москви відправлені посланці литовських вельмож. Так 6 грудня 1656 р. туди прибув посланець від гетьмана Гонсевського полковник Жеромський і стольник Островський з проханням військової допомоги проти Пруссії, а від гетьмана Сапеги Млоцький з порадою не розпочинати мирні переговори з Швецією, а також повернути йому гетьманські маєтки¹⁹.

20 грудня 1656 р. для утримання гетьманів Гонсевського та Сапеги на боці Москви до них було послано царських резидентів: до першого стольника Артемона Матвеева, а до другого – стольника Афанасія Нестерова. Гонсевський не приховував, що в стосунках з московським керівництвом має чіткий матеріальний інтерес. Зокрема, він за свою підтримку московських інтересів виставив ціну в 100 тис. польських золотих. На противагу йому, Павел Сапега вкотре заявляв про свою вірність королю та Речі Посполитій. Відтак, він підкреслював, що в справі обрання царя на польський престол вирішальним має бути рішення сейму. Московським ж урядовцям він радив надіслати королю певну суму грошей²⁰.

На початку 1657 р. активні контакти між московським керівництвом та литовською знаттю продовжувалися. Так, 6 лютого 1657 р. до Москви прибув гонець від Гонсевського з повідомленням про наміри коронних вельмож без погодження з царем примиритися зі шведами²¹. У відповідь на таку доброзичливість з боку польного литовського гетьман царський уряд 20 лютого 1657 р. направляє до нього, а також до інших своїх прихильників, дяка Івана Михайлова²².

Власне саме з постаттю Гонсевського у Москві пов'язували найбільші надії. Його особисті суперечності як з Радзивілами, так і з Сапегою, а також бажання зберегти й примножити власні статки підштовхували польного гетьмана до співпраці з московським керівництвом.

В. К. Гонсевський говорив Матвееву, якого на початку 1657 р. цар відправив у Литву (йому було наказано уважно слідкувати з тамтешніми справами, а в разі, коли намітяться протиріччя між польською та литовською верхівками і створяться передумови для розриву між Польщею

¹⁸ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 3. – С. 131.

¹⁹ Там само. – С. 131–132.

²⁰ Там само. – С. 132.

²¹ Там само.

²² Там само.

та Литвою, мав попідкуватися про те, щоб литовська знать і військо перейшли під високу руку государя і присягнули йому): «Я готовий присягнути великому государю, готовий присягнути, що буду старатися для проголошення його спадкоємцем короля Яна Казимира... Якщо государ дасть мені грошей, то я стану закликати начальних людей і військо таємно і присягу дам за всіх». Водночас Гонсевський зазначав, що умовою визнання влади Москви є гарантування того, що всі урядові посади у ВКЛ будуть займати лише литовці²³.

Окрім Гонсевського у полі уваги московських урядовців перебували й інші знатні представники ВКЛ. Так у березні 1657 р. під час своєї поїздки до Варшави царський посланець Кліментій Ієвлев по дорозі спеціально мав зустріч з литовським маршалком Завішею у його маєтностях в Слонимському повіті. Він висловив невдоволення московського керівництва з приводу зволікання поляків зі скликанням сейму, який, згідно віленських домовленостей, мав відбутися ще в січні 1657 р. і на якому мало відбутися затвердження віленських домовленостей²⁴. Також Ієвлев зустрічався з гетьманом Павлом Сапегою та референтарієм ВКЛ Павлом Бжостовським, який, зокрема, був безпосереднім учасником Віленської комісії 1656 р. (щодо останнього, то у Ієвлева був спеціальний указ, згідно якого московський посол мав з ним зустрітися та «про государеву справу говорити», а також передати листа від князя Нікити Одоєвського). У розмові з Бжостовським Ієвлев знову виказав зауваження стосовно недотримання поляками віленських домовленостей²⁵.

Особливий інтерес литовські очільники викликали в росіян у зв'язку з тим, що в наступні роки вони незмінно включалися до складу різноманітних комісій на російсько-польських мирних переговорах.

Останні часто демонстрували прихильність до порозуміння з Росією та Тому російське керівництво логічно спрямовує зусилля на «роботу» з литовцями. Так, до Сапєги на передодні початку чергових переговорів, які мали відбутися в 1658 р. було відправлено Деніса Астафєва. Офіційною його метою мало бути обговорення питань стосовно місця розташування комісарів. Водночас посланець отримав доручення провідати про стан взаємин між коронною та литовською шляхтою. Зокрема, мав визначити якими будуть настрої литовців в разі виступу коронної еліти проти

²³ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. VI. – Т. 11–12. – С. 37–38.

²⁴ Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из главного московского Архива министерства иностранных дел, собр. И. М. Каманиным. – К., 1911. – С. 75.

²⁵ Там само. – С. 80–81.

обрання царя на польський престол та укладення миру з Московією, чи будуть вони готові на розрив з Польщею.

Зустріч Астафєва з П. Сапегою засвідчила, що той продовжував притримуватися позиції, яку означив ще в 1655–1656 рр. й був схильний зберігати вірність королю і Речі Посполитій, «...хіба що по неволі, по потребі великій: тоді станемо промишляти про себе»²⁶. Водночас впливовий литовський сановник намагався вести «тонку гру», про яку свідчать слова його представника Адама Саковича, який в Москві переконував росіян, що вони можуть розраховувати на підтримку Литви й заявляв, що гетьмани і все поспільство Великого князівства Литовського не бажають обирати після Яна Казимира ні угорського, ні французького королів, а щиро прагнуть реалізації постанов Віленської комісії 1656 р., а саме обрання на Крону Польську та Велике князівство Литовське Адексея Михайловича. При цьому він зазначив, що в разі, коли «...король і Корона Польська по цьому договору не захочуть зробити, то вони, гетьмани, і все поспільство литовське королю в підданстві відмовлять... а учиняться в підданстві великого государя по своєму договору»²⁷.

Дійсно, ті протиріччя між польською та литовською елітою, зокрема, які проявлялися стосовно питань миру з Московією, мали місце. Керівництво ВКЛ переважно вкрай негативно ставилося до «загравання» королівського уряду з козаками. Так противниками порозуміння з козацькою Україною були ті ж литовські гетьмани П. Сапега та В. К. Гонсевський, литовський канцлер К. Пац та підканцлер А. Нарушевич. Це було наслідком занепокоєння литовців можливістю чергового загострення в стосунках з Московією, а відтак – ще більшого ускладнення становища Литви²⁸.

Яскраво проявилися протиріччя між королівським двором та коронною елітою з одного боку та литовською шляхтою та магнатурією, з другого на початку 1663 р. Свідченням цього стала своєрідна маніфестація литовських комісарів, визначених сеймом 1661 р. для переговорів, коли ті на заклик короля прибути до Львова, відповіли відмовою. Від їхнього імені виступив жмудський староста Глебовіч, який такі дії мотивував браком фінансів, а також тим, що Річ Посполита доручила їм проводити переговори не з одним Нащокіним (останній мав прибути до Львова для проведення переговорів з керівництвом Речі Посполитої), а з цілою московською делегацією і то лише на кордоні.

²⁶ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. VI. – Т. 11–12. – С. 41.

²⁷ Там само.

²⁸ ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С. 205.

Король і сенатори, що знаходилися при його боці гостро зреагували на таку маніфестацію. На засіданні сенаторів у Львові 1 (11) лютого 1663 р. було засуджено позицію Глебовіча та його товаришів. Водночас було уповноважено Яна Казимира, щоб доручив проводити переговори з Нашокіним і Богдановим тим комісарам, які будуть знаходитися у Львові, коли прибудуть російські послы²⁹.

Однак надалі король та урядовці не могли ігнорувати позиції литовців. Останні незмінно включалися до складу комісій на переговорах з росіянами. Їх позиція залишалася визначальною під час проведення посольських з'їздів та вирішення питань укладення польсько-російського миру.

Власне самі мирні переговори означили ще один литовський чинник, який гостро постав у ході російсько-польської війни 1654–1667 рр. Це було пов'язане з торгами під час переговорів навколо литовських земель.

Так уже під час Віленських переговорів 1656 р. гостро постала проблема, пов'язана з питанням володіння територією ВКЛ. Зокрема тодішній керівник московської делегації князь Нікіта Одоєвській на першому ж засіданні комісії зачитав листа, у якому Алексея Михайловича було титуловано як Князя Литовського і в якому ставилися вимоги, серед яких повернення Брестського воєводства з Пінським повітом, Жмуді і всього того, що належало Князівству Литовському³⁰.

У відповідь на такі непомірні вимоги поляки висунули свої – щоб королю були повернуті всі міста, які були відторгнуті від Польської Корони та Великого Князівства Литовського, зі всіма мешканцями, майном та зброєю³¹.

Надалі, у пошуку згоди московські послы пропонували варіант, за яким вся Литва, Біла Русь та Україна має належати Московській державі протягом 20 років, після чого мали б бути повернуті королю³².

Московською стороною був запропонований варіант вирішення територіальної проблеми за умови передачі польської корони Алексею Михайловичу. Після прийняття такого рішення до королівських володінь мали б відійти «...Литва по Березину, Свіслоч, Припять та Дніпро, згідно по-

²⁹ *Wójcik Z.* Traktat andruszowski... – S. 122.

³⁰ РГАДА. – Ф. 79. – Кн. 88. – Л. 128–129; *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С. 151; *Darowski A.* Trzydzieści lat traktatów pokojowych. I. Przed pokojem andruszowskim // *Darowski Adam.* Szkice Historyczne. – Petersburg: Nakładem księgarń K. Grendyszynskiego, 1895. – Ser. II. – S. 355–356. *Бростовский П. К.* Дневник дороги на Комиссию в Вильну 1656 года, с самого акта Комиссии наскоро списаного // *Сборник Муханова.* 2-е изд. – СПб., 1866. – С. 496.

³¹ РГАДА. – Ф. 79. – Кн. 88. – Л. 136–137; *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С. 152; *Бростовский П. К.* Дневник ... – С. 498

³² *Бростовский П. К.* Дневник ... – С. 522

передньому розподілу кордонів (?), а також Біла Русь від Динабурга...», а також частина Лівонії по ріку Двіну³³.

Пропозиції щодо територіального розмежування володінь короля й царя надалі зводилися до ідеї проведення кордону по р. Березина. Зокрема, пропонувалося встановити кордон вздовж лінії Полоцьк – Вітебськ. Ліфляндські міста мали залишатися за московським государем. Передбачалося задіяти усі можливі засоби впливу на польську сторону, зокрема підкуп комісарів «купити, обіцяти тисячі, п'ятдесят і шістдесят і більше»³⁴. А царський улюбленець Артамон Матвєєв навіть відправився до Гонсевського в Кейдани, щоб залагодити цю справу за допомогою хабарів – повіз соболині хутра, також 700 рублів. У відповідь Гонсевський лише порекомендував задля вирішення цієї справи порозумітися з першими людьми корони – Любомирським, Конєцпольським та Чарнецким³⁵.

Торги навколо приналежності земель ВКЛ тривали і під час другої віленської комісії, яка відбулася у 1658 р. Зокрема, росіяни вимагали визнання приналежності всієї Литви до володінь Алексея Михайловича (така рішуча позиція була викликана зволіканням польського керівництва з виконанням постанов віленської комісії 1656 р., чим було завдано великого безчестя государю).

Польські комісари зайняли також жорстку позицію, зазначивши, що якщо розмови підуть в такому дусі, то вони покинуть з'їзд. При цьому наголосили: «Якщо царській величності Литовське велике князівство потрібно, то у нього ратні люди є наготові, у королівської величності також ратні люди є, Литву слід добувати кров'ю, а на посольствами».

На переговорах 1664 р., які відбувалися в Дуровичах і на яких головна суперечка сконцентрувалася на питанні приналежності Лівобережної України, Смоленщини та Сіверщини (поляки продовжували наполягати на відновленні дії Полянівського договору 1634 р.), питання литовських територій відійшло дещо на другий план. Московські послы, намагаючись будь-що досягти порозуміння й укласти мир чи перемир'я з Польщею і при цьому не втратити Україну загалом погоджувалися, що землі ВКЛ, які у свій час були захоплені російськими військами, мають бути повернуті під владу короля.

³³ РГАДА. – Ф. 79. – Кн. 87. – Л. 174 об. – 78 об.; *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С. 202; *Бростовский П. К.* Дневник... – С. 525.

³⁴ РГАДА. – Ф. 79. – Кн. 87. – Л. 191–191 об.; *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С. 207; *Соловьев С. М.* Сочинения. В 18 кн. – Кн. V. – Т. 9–10. История России с древнейших времен / Отв. ред.: О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – М.: Мысль, 1990. – С. 639.

³⁵ *Саганович Г.* Невядомая вайна: 1654–1667. – Минск: Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.

У цьому контексті цікавою є позиція головного промотора російсько-польського порозуміння Афанасія Ордін-Нащокіна, який намагався задіяти всі методи для досягнення мети – схвалення польської сторони до укладення угоди. У своїх листах до царя він окреслював чітку систему заходів, які на його думку мали б сприяти досягненню порозуміння між Москвою та Варшавою (не остання роль у цьому концепті належала саме литовцям). Так, зокрема, традиційно вбачаючи в литовській еліті силу, що більш схильна до досягнення порозуміння з Москвою, Нащокін пропонував особливу увагу приділити роботі саме з представниками литовської магнатерії. Зокрема, рекомендував здійснити ряд кроків, щоб заручитися їхньою підтримкою. Серед них – поступитися окрім Полоцька та Вітебська ще й Динабургом, що безумовно мало б відповідати інтересам саме литовської еліти. Окрім цього він вважав за необхідне встановити безпосередні контакти з одним із впливових литовських магнатів князем Богуславом Радзивілло³⁶.

Насамкінець, остаточного вирішення проблема приналежності земель ВКЛ зазнала під час підготовки й укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. Уже на середину листопада 1666 р. в переговорному процесі склалася ситуація, коли росіяни в обмін на перемир'я погоджувалися поступитися Вітебським та Полоцьким воєводствами. Вирішення ж питання стосовно Динабурга й Інфлянт пропонували відкласти на майбутнє, коли будуть укладені наступні трактати. За це пропонувалася полякам певна сума грошей.

Натомість поляки вимагали негайного повернення Динабурга з Інфлантами.

Також суперечка розгорнулася навколо міст Себежа, Невеля (наполягали, що ці міста відносяться до Смоленщини) та Веліжа.

Врешті польські послы погодилися на передачу Москві цих міст³⁷.

Отже, Андрусівським договором передбачалося укладення російсько-польського перемир'я на 13,5 років, тобто до червня 1680 р. Основним пунктом угоди стало визначення рубежів між державами. Так, Річ Посполита втрачала на півночі: Дорогобуж, Білу, Невель, Себеж, Красне й Веліж разом зі своїми повітами.

Підсумовуючи даний матеріал, слід зазначити, що литовський чинник здійснював відчутний вплив на хід російсько-польської війни 1654–1667 рр. Він проявився в тому, що ряд значних військових кампаній, які мали вплив на перебіг протистояння, відбулися власне на території ВКЛ.

³⁶ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. VI. – Т. 11–12. – С. 170.

³⁷ *Wójcik Z. Traktat andruszowski...* – S. 253.

Литовський чинник діяв і в ході польсько-московських мирних переговорів, які відбувалися у 1656 та 1658 рр. у Вільно, у 1664 р. в Дуровичах, а також в Андрусові в 1666–1667 рр. По-перше, саме позиція литовської еліти, яка була найбільше зацікавлена у скорішому укладенні миру, який, на думку литовців, мав уберегти князівство від остаточного розорення московськими військами, не могла не враховуватися польським урядом і підштовхувала його до активізації переговорного процесу з Москвою. По-друге, в ході самих переговорів позиція литовців були широко представлена через різного рангу урядовців ВКЛ, які незмінно включалися до складу польської повноважної делегації. По-третє, власне в ході переговорів литовські землі ставали предметом торгу між сторонами.

Протиборствуючі сторони намагалися заручитися підтримкою з боку литовської еліти. Польське керівництво в умовах війни з Москвою змушене було рахуватися з позицією литовців. Найяскравіший приклад – призначення Яном Казимиром опозиційно налаштованого князя Януша Радзивілла великим литовським гетьманом, а також включення до складу делегацій повноважних послів від Речі Посполитої на переговори з росіянами представників ВКЛ.

Активно розроблявся в цьому сенсі литовський чинник і Москвою. Там розуміли, що від позиції еліти ВКЛ в значній мірі залежить і офіційна позиція королівського двору та Речі Посполитої загалом. У Москві намагалися скористатися, по-перше, з доволі гострих суперечностей, які окреслилися в стосунках керівництва ВКЛ та Корони в 50-х – 60-х рр. XVII ст. Зокрема цей конфлікт найгостріше проявився у відносинах королівського двору та того самого литовського князя Януша Радзивілла. По-друге, росіяни намагалися використати прагнення литовської магнатерії та шляхти за будь-яку ціну врятувати свої маєтності та зберегти князівство від розорення в умовах московської окупації. По-третє, царські урядовці намагалися задіяти традиційну практику підкупу впливових литовських чиновників з метою заручитися їх підтримкою у протистоянні з польським королівським двором.

Отже, під час російсько-польської війни 1654–1667 рр. Велике князівство Литовське та литовська еліта опинилися в епіцентрі військово-політичного протистояння між Москвою та Варшавою. Литовські події та позиція місцевої шляхти та магнатерії здійснювали відчутний вплив на перебіг боротьби між супротивниками, визначаючи результати як військових кампаній, так і мирних переговорів.

**The Lithuanian factor in military-political opposition between
Poland and the Moscow state in 1654–1667**

The role of the Lithuanian factor during the rivalry of Moscow and Warsaw in the period of 1654–1667 is analyzed in the article.

It is marked that its influence was manifested, first of all, by the lion's share of the armed resistance that took place actually on the territory of the Grand Duchy of Lithuania (henceforce – GDL). Secondly, in that both development of military operations and that time political fight between Moscow and Warsaw largely appeared related to the position of the Lithuanian leadership. Both the Polish guidance and tsar's governmental officials had, on the one hand, to take into consideration the opinion of the Lithuanians, and, on the other hand, tried to win them over to their side with the purpose of improvement of the positions in relation to the rival.

The Lithuanian factor actively manifested during the Polish-Moscow peaceful negotiations that took place in 1656 and 1658 in Vilnius, in 1664 in Dubrovychi, and also in Andrusove in 1666–1667. The position of the Lithuanian elite, that was most interested in more quick signing a peace treaty, which, in opinion of the Lithuanians, had to protect the principality from final destruction by the Moscow troops, could not but be taken into account by the Polish government and encouraged them to activate the negotiation process with Moscow. During the negotiations the position of the Lithuanians was widely presented through the different officials of the GDL which were invariably included into the Polish plenipotentiary delegation. Finally, during negotiations the Lithuanian lands appeared in the epicenter of territory bidding between Moscow and Warsaw.